

Задерейчук І.П.

РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ У НІМЦІВ КРИМУ В ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.

У системі просвіти будь-якого народу чільне місце посідають бібліотеки. Саме від розгалуженості їх мережі залежить рівень освіченості населення країни. В умовах відродження культури національних меншин бібліотеки мають стати тією ланкою, що буде координувати дії усіх гілок влади й громадських організацій у цій сфері. Важлива роль етнічних бібліотек або відділів у забезпеченні реалізації культурних прав національних меншин, особливо у місцях їх компактного проживання. Адже загально відомо, що за часів панування радянської влади проводилася активна політика зі знищення етнічної самоідентичності. Чи не найбільших втрат зазнали німці, зокрема на рівні рідної мови. За роки незалежності України в етнічних німців з'явилася можливість розпочати процес відродження. При цьому вагоме значення мають не лише недільні школи, але й класи з німецькою мовою навчання й бібліотеки. Саме у створенні розгалуженої бібліотечної мережі полягає один із ефективних шляхів забезпечення реалізації німцями своїх культурних прав.

Тому актуальним є звернення до набутого досвіду в розвитку бібліотечної справи. Головна ж мета полягає в акцентуванні уваги влади та громадськості на історії бібліотек у системі просвіти кримських німців. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити низку завдань: з'ясувати, що сприяло становленню бібліотечної справи серед німців Криму; виявити, процеси, які впливали на розширення їх мережі; проаналізувати шляхи поповнення фондів тощо.

Питання розвитку бібліотечної справи в німців Криму не знайшли свого ґрунтовного вивчення. Поодинокі згадування зустрічаються у працях В. Ганкевича, І. Черказьянової, Г. Кондратюка, С. Каракач.

Переселяючись на Південь України, німці разом із заснуванням поселень будували й власні школи. У підсумку рівень освіченості серед цієї етнічної групи на кінець XIX ст. у Таврійській губернії становив 66,9 % у чоловіків і 66,2 % у жінок [1, с. VI-VIII].

Уже в першій половині XIX ст. здійснюється робота по забезпеченню німцям доступу до книгарень. Провідну роль у цьому процесі відіграло духовенство, яке займалося поширенням релігійної і навчальної літератури, а також Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. Останній надавав колоністам спеціальну літературу з сільського господарства. Цей комітет у 1818 р. організував господарські бібліотеки при Хортицькому і Молочанському окружних приказах [2, с. 168-173].

Одним з перших, хто стояв у витоків організації книгарень, був видатний просвітителі і громадський діяч І.І. Корніс. Саме він підтримував ідею створення бібліотек у колоніях. За його ініціативою з метою зростання освіченості дорослих була створена бібліотека у Гнаденфельді [2, с. 170]. Вона мала забезпечити доступ усім бажаючим користуватися книгами релігійного, історичного та господарського змісту. Плата була встановлена помірною 1 крб. сріблом на рік. У 1843 р. фонди бібліотеки нараховували 145 назв [3, с. 77] у кількості 245 томів, а в 1845 р. – 355 томів [2, с. 170].

Станом на 1885 р. у с. Пришибі Мелітопольського повіту та у с. Гальбштаді Бердянського повіту працювала книжкова лавка, тоді як у губернії нараховувалося всього 7. У селі Гнаденфельд Бердянського повіту діяв книжковий магазин з бібліотекою для читання, у цілому по губернії існувало всього 4 таких закладів [4, с. 85].

Крим також не був винятком. Наприклад, у колонії Карасан діяла громадська бібліотека. На початку 1895 р. її фонди нараховували 232 книги. Завідував видачею книг місцевий учитель. Проте, кількість постійних читачів була незначною, близько десяти осіб. Крім традиційних духовних книг, які мала кожна сім'я, мешканці передплачували та читали газети й журнали як німецькою, так і російськими мовами: «Русская жизнь», «Нива», «Крымский вестник», з німецькомовних газет популярністю користувалася «Odessaer Zeitung», що друкувалася в Одесі для німців Півдня України. Усього в 1894 р. жителі Карасану виписували біля 20 назв. Учитель Я. Фаст за власні кошти переплачував журнали «Школьное обозрение», «Народный учитель», «Нива». Розповсюдженню книг сприяв книжковий магазин, організований Янценом [5, с. 107-108.]. Водночас, на початку XX ст. доросле німецьке населення висловлювало постійну потребу в різнобічній літературі. Наприклад, у 1910 р. Судацька бібліотека-читальня на прохання жителів виписували газету «Odessaer Zeitung» [6, с. 98].

Нажаль ні духовенство, ні чиновники, а тим більше окремі прогресивно налаштовані німці, не мали можливості забезпечити усім бажаючим вільний доступ до бібліотеки. Тому вагому роль у цій сфері, в дорядянський період відіграли заклади освіти, що функціонували майже у всіх поселеннях з компактним проживанням німців.

Разом з початковими навчальними закладами, які знаходилися в кожному німецькому поселенні, існували центральні училища. В останніх німці здобували більш повну освіту, а також вони здійснювали підготовку вчителів. Такі центральні училища мали власні бібліотеки.

Показовим прикладом може бути бібліотека при Нейзацькому центральному училищі. У 1886 р., через десять років після відкриття цього навчального закладу, її фонди нараховували 102 книги (російськомовних – 24 найменування, німецьких – 69 назв) [7, арк. 47(зв)]. У 1897/98 навчальному році фундаментальна бібліотека нараховувала 147 назв російськомовних книг у 250 томах і 24 німецькомовних у 64 томах [8, с. 357]. У 1899/1900 навчальному році фундаментальна бібліотека нараховувала на російській мові 219 назв у 341 томі, а на німецькій – 27 й 44 відповідно [9, с. 187]. У 1913 р. уже нараховувалося 452 назв російськомовних книг і 37 німецькою [10, с. 305].

На відміну від фундаментальної бібліотеки забезпечення учнівської мало свої особливості. Насамперед перевага під час комплектування її фондів надавалася російськомовній літературі, а вже потім закуповувалися книги німецькою мовою. Так, у 1899/1900 навчальному році учнівська бібліотека Нейзацького центрального училища нараховувала російською 240 найменувань, а німецькою 302 книги [9, с. 187]. У 1901 р. уже було 303 російськомовних книги та 313 німецькомовних [10, с. 137]. У 1913 р. книг російською мовою у фондах учнівської бібліотеки нараховувалося 969 назв, а німецькою 326 [11, с. 305]. Подібна ситуація, з чисельністю та комплектуванням бібліотек, була й в інших центральних училищах півострова. Зокрема, у Караванському (засновано в 1906 р.) у 1913 р. учнівська нараховувала 395 назв і 712 томи, а викладацька – 169 і 260 томів [12, арк. 112].

Наведена динаміка підкреслює, що керівництво центральних училищ, на початку XX ст., приділяло чималу увагу покращенню знань учнями державної мови й бібліотеки у цій справі відгравали, разом з педагогами, провідну роль. У результаті відбувалося удосконалення знань, що сприяло всебічній його інтеграції німецької молоді в російську спільноту.

Наголосимо, що комплектування фондів бібліотек навчальних закладів, як правило, здійснювалося за рахунок коштів училищ та учнів. На початку XX ст. суттєву допомогу надавали земства. Наприклад, для бібліотеки Нейзацького центрального училища в 1885 р. було куплено 9 книг [7, арк. 47 (зв)]. У 1907 р. серед придбаних книг були й журнали педагогічного напрямку «Родник», «Воспитание и обучение» [13, арк. 8].

Таким чином, напередодні Першої світової війни провідну роль у забезпеченні доступу німців до літератури відігравали навчальні заклади, а також представники сільської інтелігенції – учителі, священники тощо. Але перевага надавалася передусім релігійній літературі й книги цього змісту були в кожній родині. У бібліотечній справі німців Криму було чимало недоліків, наприклад, відсутність централізованих бібліотек,

проте кожна родина мала вільний доступ до можливості передплати необхідних книг, які анонсувалися у газетах для німців Півдня України.

Події Першої світової та громадянської війн не оминули й німецьке населення. З остаточним встановленням радянської влади в Криму розпочався новий етап у розвитку цієї етнічної групи. Більшовики, усвідомлюючи хиткість своїх позицій серед національних меншин, приділяли значну увагу питанням розвитку просвіти. Важлива роль відводилася бібліотечній справі.

3 листопада 1920 р. РНК РСФРР видала декрет «Про централізацію бібліотечної справи в РСФРР». Він містив конкретні заходи зі створення оптимальної системи бібліотечного обслуговування. Уже декретом від 5 грудня 1920 р. при Головополітпросвіті НКП РСФРР засновувалася Центральна міжвідомча бібліотечна комісія (ЦКБ). Вона виступила координаційним органом, розробляла документи та регламентувала організацію бібліотечної мережі, типи й види бібліотек, діяльність з комплектування бібліотечних фондів тощо. 6 травня 1921 р. Головополітпросвітою та ЦКБ була прийнята інструкція із проведення єдиної бібліотечної мережі. Вона встановлювала три типи стаціонарних бібліотек: міські, волосні й хати-читальні [14, с. 264-265].

Найпоширенішим видом бібліотек у селах з компактним проживанням німців у 20-ті рр. стали хати-читальні, але їх заснування відбувалося повільними темпами. Вони були не спроможні охопити та забезпечити німцям широкий доступ до літератури. Красномовними є данні по Феодосійському району. В 1925 р. у районі хати-читальні діяли лише у двох німецьких селах: у Цюрихталі, яка обслуговувала населення в радіусі 15 верст, та в Ислам-Тереці, радіус охоплення 12 верств. Усього працювало 20 хат-читалень. За національною ознакою вони розподілялися 8 російських, 3 болгарських, 4 татарських, 2 німецьких [15, арк. 6]. У наступні роки ситуація не покращилася. У 1929/1930 рр. на півострові існувало 18 німецьких хат-читалень [16, арк. 20]. Зрозуміло, що така кількість не могла охопити все населення, тому в 20-30-ті рр. значного поширення набули червоні кутки. Зокрема, у Бюк-Онларському районі (до 1935 р. він був районом компактного проживання німців й вважався німецьким національним) станом на 1 січня 1936 р. вони функціонували у кожному колгоспі. У червоних кутках існувала невелика бібліотека [17, арк. 6]. Також слід відзначити, що влада використовувала фонди пересувного відділу, який існував при ЦОБі й мав літературу німецькою мовою [18, арк. 78].

Новий етап у розвитку бібліотечної справи припадає на час завершення політики колективізації в Кримській АСРР. Саме новоутворенні колгоспи водночас із основним своїм призначенням стали головною ланкою на шляху просвіти німців. Звісно, що бібліотекам відводилась не остання роль, особливо в умовах відсутності реального доступу до інших джерел інформації. Заради об'єктивності слід говорити, що колгоспи, не маючи достатньої кількості вільних фінансів, не могли в 30-ті рр. забезпечити реальний розвиток бібліотечної справи.

У цей час продовжує поширюватися практика 20-их рр. – створення при сільських клубах червоних кутків, пунктів видачі книг. Для ілюстрації, слід навести приклад сільських клубів Тельманського району. Саме у цьому районі, створеному в 1935 р., компактно проживала німецька етнічна група. У 1936 р. там проживало 21 819 осіб – із них німців – 9553 осіб [19]. Так, у селі Ішунь для червоного кутка вписувалося 8 газет і 3 журнали; у колгоспі «Нейланд» була передплата на одну центральну, обласну та районну газету. Або, наприклад, у колгоспі «Калініндорф» у сільському клубі, створеному в 1939 р., станом на 1940 р. було всього 36 книг [20, арк. 20-27.].

Разом з тим у деяких німецьких селах у 30-ті рр. XX ст. існували власні бібліотеки, фонди яких нараховували 500 і більше книг. Наприклад, у 1936 р. у с. Спат Сімферопольського району було 3728 книг й існувало 4 пункти видачі, а у с. Ней-Лібенталь Тельманського району 1000 книг [21, арк. 38-43]. У с. Найман Тельманського району було 218 господарств та існував сільський клуб, що обслуговував два колгоспи. Саме у ньому розташовувалося два червоні кутки та одна стаціонарна бібліотека [20, арк. 1]. Для бібліотеки у 1940 р. вписувалося 13 газет та 10 журналів. Серед газет було 6 центральних, 4 обласні та 3 районні [20, арк. 1]. Загалом на 1 січня 1936 р. у Тельманському районі діяла 1 районна та 10 колгоспних бібліотек, у яких нараховувалося 10321 книга [21, арк. 43]. 1 січня 1941 р. у цьому районі працювало 11 бібліотек з фондом 13606 книг [22, арк. 34].

Така кількість бібліотечних установ не могла надати доступ усім німцям до літератури. Єдиним порятунком у такій ситуації виступали шкільні бібліотеки. Проте їхні фонди були зорієнтовані на забезпечення повноцінного навчального процесу, а не на обслуговування дорослого населення. На 1925 р. у кожній школі існувала бібліотека з навчальною, художньою, релігійною літературою [23, с. 106-107.]. У 1940 р. існував наступний стан речей по Тельманському району. В ньому нараховувалося 49 початкових шкіл. У 4 школах книги були відсутніми, а у решті навчальних закладів нараховувалося 403 книги спеціально для викладачів та 4297 для позашкільного читання. Також у районі функціонувало 8 неповних середніх шкіл, які мали 638 книг спеціально для викладачів і 3309 для позашкільного читання. Крім того діяло 3 середніх школи – 1023 книги спеціально для викладачів і 4234 для позашкільного читання [24, арк. 32]. Зокрема, у Курманській середній школі ім. Кірова Тельманського району станом на 15 вересня 1940 р. навчалася 1015 дітей, у їхньому користуванні була бібліотека, фонди якої нараховували 1600 книг [25, арк. 1-2].

Окремої уваги заслуговує питання комплектування фондів книгосховищ бібліотек. Уже з перших місяців після встановлення радянської влади на території Криму більшовики почали працювати над цим питанням. Насамперед чиновники вивчили літературу, якою користувалися учителя та учні. Уже 16 лютого 1921 р. це питання було винесено на розгляд німецької секції, що діяла при обласному комітеті ВКП (б). У ході дискусії було акцентовано увагу на факті широкого використання в німецьких школах релігійної літератури. Такий стан справ не вписувався в офіційну лінію радянського державного та ідеологічного будівництва. Са-

ме тому секція запропонувала жорстоко боротися з релігійною літературою шляхом її заміни комуністичними книгами [26, арк. 76]. Клерикальні книги не сприяли радянському вихованню, тому їх прагнули замінити іншою літературою відповідного ідеологічного змісту. Німецька інтелігенція (учителі, священнослужителі) не могла сприйняти нові реалії, які склалися в освітньому процесі, вона чинила опір діям нової влади [27, арк. 84]. Остання намагалася ізолювати німецьку просвітянську інтелігенцію від виховання дітей, замінюючи викладачів на таких, що пройшли курс навчання в радянських закладах освіти. Так, на міжвідомчій нараді з питань взаємовідносин органів влади та „дрібнобуржуазних” організацій нацменшин національні утворення німців, греків, євреїв кваліфікувались як ворожі клерикальні спілки, що не мали права на існування” [23, с. 106-107].

Також слід зазначити, що німецька секція при ОК ВКП (б) в 20-ті рр. ХХ ст. докладала значних зусиль для поповнення фондів хат-читалень німецькою літературою, але в умовах постійного недофінансування, відсутності системності це майже не виконувалося [28, арк. 7].

У 1921 р. були закладені основні підходи до питання комплектування бібліотечних установ усіх рівнів і типів. Насамперед було взято курс на вилучення релігійної та буржуазної літератури, яку замінили книги пролетарських письменників, а також праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Підтвердженням цьому можуть свідчити дані по Тельманській районній бібліотеці. Станом на 1 січня 1936 р. її фонди нараховували 6150 книг, з них німецькою мовою – 1308. Ці книги розподілялися наступним чином: суспільно-політичного змісту – 568 (із них 53 праці В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса та Й. Сталіна), 16 книг з техніки й 80 по сільському господарству, 625 книг художньої літератури [29, арк. 9]. Станом на 1940 р. у її фондах нараховувалося: 3900 книг суспільно-політичного характеру, із них 500 книг К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна; 200 стосувалися техніки; 250 з природничих наук; 1100 з сільського господарства; 3400 художня література; 2215 дитяча та 250 іншої тематики [30, арк. 115]. У сільській бібліотеці с. Найман Тельманського району Найманської сільської ради в 1940 р. нараховувалося 1600 книг: 286 суспільно-політичного спрямування (з них творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна та Й. Сталіна 123); 58 стосувалися техніки, 39 сільського господарства, 675 художня література, 80 дитячих [20, арк. 1]. Отже, наведені цифри демонструють результат роботи більшовиків протягом 20-30-х рр. Вони свідчать, що радянській владі вдалося знищити те культурне середовище в якому німці формувалися традиційно до 1917 р. Фактично курс, взятий на радянизацію населення, зокрема, на прикладі фондів бібліотек, на 1940 р. мав успіх.

Для розуміння ролі бібліотек у системі просвіти кримських німців слід звернути увагу на роботу читальних залів та абонентських відділів. Станом на 1 січня 1936 р. Тельманська районна бібліотека нараховувала 935 читачів, з них німців 388 [29, арк. 9]. У 1940 р. читальний зал відвідало 12310 читачів, з яких 700 читачів брали книги та журнали на індивідуальний абонент [30, арк. 115]. Сільські бібліотеки також мали читальні зали. Наприклад у с. Кульоба Ней-Лібентальської сільської ради Тельманського району в 1940 р. читальний зал відвідало 1336 осіб, на індивідуальний абонент видано 145 книг [30, арк. 116]. Проте така ситуація була характерна далеко не для всіх селам. У багатьох населених пунктах бібліотеки, навіть у 1940 р., були відсутніми, а населення у кращому випадку користувалося пересувним фондом [20].

Бібліотеки, у радянський час виконували найважливішу просвітницьку роль – вони формували новий світогляд у населення, у тому числі й у німців. У бібліотеках, розташованих у місцях компактного проживання цієї етнічної групи, проводилися різноманітні тематичні виставки. Зокрема, у 1925 р. проходила «Ленінська неділя», або з нагоди святкування 20-ти річчя революції 1905 – 1907 рр. хати-читальні, червоні кутки та школи були забезпечені відповідною літературою й плакатами [15, арк. 4-11].

Вивчаючи діяльність бібліотек, потрібно наголосити також на такому фактові, що фонди в роки радянської влади в основному поповнювалися російськомовною літературою. Мовою роботи бібліотек, особливо наприкінці 30-х рр. ХХ ст., була як правило російська, що свідчить про активну політику з боку держави направлену на асиміляцію німецької етнічної групи та на знищення її національної самоідентичності. Підтвердженням такої політики можуть бути звіти, що надали в 1940 р. хати-читальні, сільські й колгоспні клуби Тельманського району, у яких зазначалося що мовою роботи більшості цих установ є російська, лише у деяких закладах другою мовою була німецька [18].

Також слід зазначити, що протягом усього часу функціонування бібліотек у місцях компактного проживання німців для них не будувалися спеціальні приміщення. У дорадянський час вони знаходилися при школах, церквах, а у радянські часи для таких цілей відводилися будинки розкуркулених селян, закриті культові споруди, з 30-их рр. ХХ ст. колгоспні клуби.

У підсумку потрібно зазначити, що провідну роль у становленні бібліотечної справи відіграло німецьке духовенство, а також державні органи, які займалися питаннями німецької колонізації. Вагоме значення для надання доступу до літератури відгравали також прогресивно налаштовані представники німецької етнічної групи. Водночас розширенню мережі в дорадянський час сприяли як рівень освіти, так й прагнення окремих німців створити магазини книгарні. Політичні зміни, що відбулися в першій чверті ХХ ст., суттєво вплинули на розвиток бібліотечної справи в селах з компактним проживанням німців. У результаті цих подій остаточно сформувалися наступні види бібліотек: шкільні бібліотеки, які переважали як у дорадянський час, так й у 20-30 рр. ХХ ст., охоплюючи все молоде покоління можливістю доступу до різноманітної літератури. У 20-ті рр. ХХ ст. активізувалася робота з організації бібліотечної мережі. У місцях компактного проживання німців найбільшого поширення набули хати-читальні, проте вони так й не змогли стати масовим і забезпечити німцям вільний доступ до книг. Найбільш поширеними закладами просвіти стали червоні кутки, які організовувалися в кожному селі. Необхідно зазначити, що з проведенням колективізації, в великих німецьких селах остаточно сформувалися бібліотеки з чисельними фондами. Саме на 1921-1941 рр. припадає кількісне збільшення бібліотечних закладів різних видів, але якість їх фондів не відповідала реальним потребам нім-

ців. Адже загально відомо, що у дорадянський час головним призначенням бібліотек були духовна просвіта, забезпечення доступу до літератури присвяченій сільському господарству, промисловості тощо. Радянська влада вбачала головне призначення бібліотек у поширенні комуністичної ідеології, зокрема серед національних меншин. Незважаючи на значний опір з боку німецької інтелігенції та духівництва, більшовики спромоглися зломити їх опір й нав'язати свої цінності. У 30-ті рр. ХХ ст. виросло нове покоління німецької молоді, яке мало потребу у доступі до марксистсько-ленінської та пролетарської літератури.

Джерела та література

1. Первая всеобщая перепись населения Российской губерния, 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. ХLI. Таврическая губерния. – СПб: Центральный статистический комитет МВД, 1904. – 309 с.
2. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917 рр.): Дис... канд.іст.наук. – Запоріжжя, 2005. – 266 с.
3. Журнал министерства государственного имущества. – 1843.
4. Приложение к всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1885 г. – Симферополь: Тип губернского правления, 1886. – 107 с.
5. Черказьянова И.В. Карасан – культурный и духовный центр меннонитов Крыма // Материалы Международной научной конференции. 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX-XX вв. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – С. 101 - 113.
6. Каракач Е.В. Немецкая колония Судак-Крепость (по материалам Государственного архива в АР Крым) // Материалы Международной научной конференции. 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX – XX вв. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – С. 90 – 101.
7. ДААРК, ф. 212, оп. 1, спр. 6.
8. Постановления Феодосийского уездного земского собрания с 3 по 7 октября 1897 г. – Феодосия: Тип. Н.М. Косенко, 1898. – 535 с.
9. Постановления Феодосийского уездного земского собрания с 15 по 21 ноября 1899 г. – Феодосия: Тип. Н.М. Косенко, 1900. – XV,199, 388, 240 с.
10. Постановления Феодосийского уездного земского собрания с 22 по 27 сентября 1901 г. – Феодосия: Тип. Н.М. Косенко, 1902. – XV, 283, 141 с.
11. Журнал и постановления Перекопского 48 очередного уездного земского собрания созыва 1913 г. и чрезвычайного собрания 25 октября 1913 г. – Перекоп: Тип. М.И. Абкина, 1914. – 474 с.
12. ДААРК, ф.212., оп.1., спр. 243.
13. ДААРК, ф.100, оп.1, спр. 2436.
14. Змерзлий Б.В. Розвиток системи просвітництва кримських татар у 1921 – 1941 рр. – Сімферополь: Енергія-Дельта, 2007. – 344 с.
15. ДААРК, ф. П-71, оп. 1, спр. 71.
16. ДААРК, ф. Р-137, оп. 6, спр. 42.
17. ДААРК, ф. П-110, оп. 1, д. 23.
18. ДААРК, ф. П-1, спр. 1033.
19. Кондратюк Г.Н. Немецкие учебные заведения Биюк-Онларского и Тельманского районов Крымской АССР в 1930-х гг. // Материалы Международной научной конференции. 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX – XX вв. – Симферополь: АнтикВА, 2007. – С. 403 – 409.
20. ДААРК, ф. Р-20, оп. 7, спр. 41.
21. ДААРК, ф. Р-219, оп.1, спр. 1769.
22. ДААРК, ф.Р-20, оп. 10, спр. 214.
23. Кондратюк Г.М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20 - 30 роках ХХ століття: Дис... канд.іст.наук. – К., 2005. – 222 с.
24. ДААРК, ф. Р-20, оп. 10, спр. 217.
25. ДААРК, ф. Р-20, оп. 4, спр. 4.
26. ДААРК, ф. П-1., оп.1., спр. 105а
27. ДААРК, ф. П-1, оп.1, спр. 550.
28. ДААРК, ф. Р-20, оп.10, спр. 216.
29. ДААРК, ф. Р-219, оп.1., спр. 1758
30. ДААРК, ф. 1, оп. 1, спр. 554.